

MILADA HIRSCHOVÁ

DEIKTICKÉ VÝRAZY V REPRODUKOVANÉ ŘEČI

0. Soubor prostředků, kterými mluvčí navazuje a reflektuje vztah svých výpovědí k okolnostem, za nichž komunikace (výpovědní událost) probíhá, se označuje jako **výrazy deiktické**. Deixí se míní jednak samo ukazování a odkazování, jednak funkce takto užívaných výrazů. Řadí se sem slova jako *já, ty, zde, teď* (označovaná jako indexy), dále demonstrativa *ten, tento, tamten* aj., zájmena 3. osoby, jsou-li užitá demonstrativně, k ukázání ven z jazyka (např. *To okno rozbil on*, kdy výpověď může být doprovázena ukazovacím gestem), časová a lokální adverbia a adjektiva (*dnes, dnešní, nynější, včera, včerejší, tam, zdejší, místní*). Jak je vidět i z mála uvedených příkladů, mezi jednotlivými skupinami deiktik existuje překrývání (*teď – dnes – v tento den – nynější* apod.). Protože mezi deiktické kategorie patří i význam osoby (identifikující účastníky nebo neúčastníky komunikace) a význam času, mají v češtině deiktickou funkci také slovesné koncovky, které tyto významy kumulovaně vyjadřují. (Pokud jde o koncovky 1. a 2. os. sg., jsou v některých kontextech, zejm. tam, kde nefungují anaforicky, srovnatelné s odpovídajícími indexy.) Společným rysem deiktických výrazů je, že jejich referenty jsou závislé na určitých aspektech kontextu, v němž jsou užitý, jejich lexikální sémantika může být definována pouze v relaci k entitě, na niž je vztažena. (Tj. např. říká-li mluvčí A *Já jsem doma* a mluvčí B odpovídá *Já taky*, referuje výraz *já* v každé z výpovědí k jinému individu.) Za další prominentní rys deiktik se považuje skutečnost, že referují přímo, tj. nikoli prostřednictvím mentální reprezentace / pojmového obsahu (i když nepřítomnost pojmového obsahu u *včera* nebo *zítra* je diskutabilní). Jinou věcí je obligátnost nebo naopak příznakovost ne/vyjadřování personálních indexů, protože příslušnou referenci vyjadřuje jeden z gramatických významů koncovky – v češtině je lexikální vyjádření *já* a *ty* podmíněno především pragmaticky, potřebami kontextu a/nebo nutností ve výpovědi zdůraznit, jak je jednoznačná referenční identifikace důležitá, popř. tehdy, když je to nutné pro skopus operátoru (*jen já, asi já*) nebo konstrukčně (*Pavel a já jsme přišli*).

0. 1. Z hlediska právě řečeného je nutno poznamenat, že status osobních koncovek slovesa není zcela jednoznačný. Mohou totiž mít jak funkci (situačně, popř. specifictěji personálně) deiktickou, tak anaforickou, resp. endoforickou /

textově deiktickou (zejm. u koncovek 3. osoby), stejně tak to platí o demonstrativech. Vztahy situační a textové deixe se zde nebudeme zabývat, stejně tak se nebudeme specificky věnovat problematice proprií, i když zejména v reprodukované řeči se může proprium, popř. i určitá deskripce objevit jako substituent deiktického výrazu, srov. např. *Vrať **mu** to!* – Řikal, že to mám vrátit **Zdeňkovi** / **tomu klukovi**. Substitute se jeví jako nutná tehdy, když zaniká nebo se podstatně mění komunikační situace, v níž bylo původní deiktikum jednoznačné (jeho referent byl nerozporně identifikovatelný). V opačném případě, tj. když deiktikum substituuje vlastní název nebo určitou deskripci, jde o anaforu: *Pojed' s námi v létě do **Norska***. – *A kdy **tam** chcete jet?* Substitute deiktika vlastním jménem nebo určitou deskripci se objevuje tehdy, když adresát reprodukované výpovědi nemá možnost identifikovat referent deiktika původního; anaforická substitute deiktikem (včetně osobních koncovek) je běžná v dialogu tváří v tvář, kdy je referent již jednoznačně identifikován (je z hlediska průběhu dialogu dostatečně salientní).

0.2. Už jsme se zmínili, že mezi deiktickými slovy existují přechody a překrývání. Rozdíl mezi demonstrativy a indexy však lze ukázat. Pro demonstrativa platí, že pro určení jejich referentu je nutno připojit „demonstraci“ – zpravidla (i když nikoli nutně) prezentaci vizuálně vnímatelného objektu nebo vlastnosti (*potřebuji takovýhle deštník*) rozlišených ukazovacím gestem. Demonstrativum (demonstrující výraz) referuje k tomu, co „demonstrace“ ukazuje. D. Kaplan (1989, s. 490) nazývá tuto entitu demonstratum, Nunberg (1993) ji označuje jako „index“ (a nehovoří pak o indexech, ale o indexových výrazech - indexicals). Demonstrativum bez „ukazování“ nemůže mít dostatečně determinovaný referent; referentem ovšem může být cokoli, na co se mluvčí rozhodl ukázat, tj. gesto samo může být v jisté situaci dostatečným komunikátem. Recanati (2007) zdůrazňuje u demonstrativ úlohu intence mluvčího – je to mluvčí, kdo „demonstraci“ na základě svého úmyslu provádí. Naproti tomu indexy (zejm. tzv. čisté) žádné připojené „ukazování“ nepotřebují, jejich referenty jsou plně determinovány kontextem výpovědi. Kontextový element, který je referentem indexového výrazu, je „vybrán“ jazykovým významem tohoto výrazu (*já, ty*). Je ovšem možné užít jeden a týž výraz jak jako čistý index, tak jako demonstrativum: Ve výpovědi *Už jsem tady* je *tady* čistým indexem, v komentáři k ukazování na mapě *V neděli už budeme tady* jde o užití demonstrativní. (V případech bodů na orientačních mapách označovaných větou *Tady stojíte* jde ve vztahu k vnímateli, resp. potenciálnímu adresátovi o deixi / demonstraci zástupnou – bod na mapě zastupuje místo, na němž se vnímatel v daném okamžiku nachází.)

1. V tomto příspěvku se chceme soustředit na tzv. čisté indexové výrazy, tj. na takové, pro něž je kontext rozhodující. I mezi nimi jsou ovšem rozdíly – *já*, resp. koncovka 1. os. sg. primárně nepřipouští jinou interpretaci než „mluvčí“. Prezentuje svůj referent jako komunikační roli, tj. takový, který má vlastnost být v danou chvíli mluvčím. (O možnostech deskriptivního užití v případech jako *Já na začátku druhého dějství zabiju svého bratra* srov. Nunberg 1993, příklady Hirschová 2006.) Výrazy *tady/zde* a *ted'* jsou méně průhledné. Ačkoli jsou jakožto místo a okamžik

aktuální promluvy (co do intenze) v kontextu objektivně ukotveny, jejich extenze se liší od jedné výpovědní události k druhé – *zde/tady* může být „v tomto bodu“, „v této místnosti“, „v tomto domě“, „v tomto městě“ atd., stejně tak se mění jejich referenční platnost. Srov. možnou interpretaci výrazu *tady* ve výpovědích

- (1) *Tady bych teda bydlet nechtěl*, (bez kontextu ukazuje k nespecifikovanému místu promluvy);
- (2) *Tady bych teda pracovat nechtěl*, (může ukazovat k místu, ale také k firmě, instituci apod.);
- (3) *Tady bych teda zůstat nechtěl*, (bez kontextového a/nebo situačního zakotvení nejasné).

Podobně indexový výraz *ted'* je standardní interpretovat jako poukaz na okamžik promluvy, ne vždy však může být charakterizován jako bod, protože to není zcela adekvátní vzhledem k některým jeho běžným způsobům užití – ve výpovědích jako

- (4) *Ted' mám víc času na své koníčky.*
- (5) *Udělej to ted', ne až večer.*
- (6) *Ted' se to nepovedlo, snad příště.*

jde o časové významy širší, které okamžik promluvy sice zahrnují, avšak rozdílným způsobem. Protože na vyjadřování časových významů se vždy podílí i další složky věty, ne jen sám časově deiktický výraz, musíme je vzít při interpretaci různého významu *ted'* v úvahu. V př. (4) je zásadní, že predikát je v přítomném čase, *ted'* tedy spadá do jeho extenze. Jde o blíže nespecifikované kontinuum (stav), jímž je okamžik promluvy „obklopen“. V kontextu může být vyznačen počáteční bod/hranice takového kontinua, ne však jeho hranice finální, protože pak by užití prezenta nebylo adekvátní, např.

- (4a) *Od začátku (letošního, loňského) října (2003) jsem v důchodu. Ted' mám víc času na své koníčky.*

V př. (5) je sloveso v imperativu, orientuje tedy propozici do budoucnosti, avšak bez toho, že by děj (událost) byl explicitně v budoucnosti lokalizován. Věta naopak vyjadřuje, že budoucnost startuje v okamžiku promluvy (*ted'*), který je bodem průniku přítomnosti a budoucnosti. Interval budoucnosti je omezen blíže neurčeným (rovněž budoucím) bodem, v němž začne „večer“. V (6) jde o nelimitovaný uplynulý časový úsek, který okamžikem promluvy skončil. Událost, k níže se referuje, se uzavřela v minulosti, překrývá se však její finální bod a okamžik promluvy. V příkladech (4)–(6) stále lze *ted'* chápat jako indexový výraz, není však vzácností najít případy, kdy *ted'* je s okamžikem promluvy jasně rozdílné. Může být umístěno i do minulosti, jednak v citátech, jednak v narativních textech, např.

- (4b) *V dubnu 1991 se vrátil z emigrace. Svůj podnik v Německu prodal a teď měl více času na své koníčky.*

V př. (4b) má *teď* jednoznačně referenci „v dubnu 1991“, resp. v „časovém úseku dubnem 1991 začínajícím“. Kaplan (1989, s. 491) a po něm Kamp a Reyle (<http://>, 2005, s. 89–90) mluví v podobných případech o „dislokovaném okamžiku promluvy“, tj. takovém, který je z reálného okamžiku promluvy odsunut, tedy kdy okamžik promluvy a okamžik, o němž se v promluvě hovoří (děj výpovědi), jsou jasně rozpojené. Podobné dislokace se téměř výhradně týkají minulosti; dislokace *teď* do budoucnosti je možná hlavně v citátech, navíc na rozdíl od přítomnosti a minulosti má *teď* v takových případech hypotetický (neempirický) charakter:

- (7) *Bojím se, že se nám to nepodaří a že pak tam ten příšerný chlap bude před námi stát a škodolibě řekne: „Tak, a teď vás mám oba v hrsti, naivkově.“*

Výraz *teď* může tedy kromě okamžiku promluvy vyjadřovat také časovou perspektivu, vztažení k dislokovanému okamžiku. Opět jiný status mají nahrávky na telefonním záznamníku, např. (*Teď*)*Právě nejsem doma, zanechte prosím vzkaz, popř. Volaný účastník právě hovoří. Chcete-li zanechat vzkaz ... atd.* V podobných informačních „konzervách“ pro opakované použití se *teď* nebo *právě* nevztahuje k okamžiku pronesení a zaznamenání promluvy, nýbrž ke kterémukoli budoucímu okamžiku, v němž bude tato zaznamenaná promluva vnímána. Přes všechny tyto variantní rysy však objektivní ukotvení u *tady* a *teď* pro určení jejich referenční převažuje. Jiná je situace u výrazu *ty* – zde je neoddiskutovatelný podíl komunikační intence mluvčího. Je to mluvčí, kdo rozhoduje o tom, koho učiní adresátem své výpovědi a jako na adresáta na něj užitím indexu, tvarem slovesa nebo oslovením explicitně poukáže. V případě nejasnosti, kdy se výpovědní události účastní více potenciálních adresátů, je nutné ukázat cestu k nalezení konkrétního adresáta demonstrativním užitím s pomocí gesta (viz výše 0.2.), např.

- (8) *Ty přineseš rohlíky a ty se postaráš o psa.*

Tento rys intencionálnosti je možné vidět jako podporu chápání reference jakožto řečového jednání.

1.1. V této souvislosti se ukazuje, že kontext výpovědi (ve smyslu kontextu situačního) má rysy dvojího typu. Jedna skupina rysů je dána objektivně – je to především osoba mluvčího a aktuální místo a čas promluvy. I v často diskutovaných případech, kdy se mluvčí (ať už záměrně, nebo z důvodu duševní poruchy) vydává za někoho jiného (srov. Wettstein 1991), referuje *já*, resp. tvar 1.os.sg. vždy k mluvčímu, i když ten (v současnosti) pronáší např. větu *V roce 1799 jsem (já, Napoleon I) v čele svých vojsk triumfálně vtáhl do Paříže.* Naproti tomu iden-

tifikace adresáta a užití demonstrativ závisí na komunikační intenci mluvčího; přesnost určení referentu toho, o čem nebo o kom se mluví (*ten dům, co se staví vedle; ten člověk od plynařů*), může rovněž záviset na mluvčím, popř. může být věcí nevyslovené dohody mezi komunikujícími, např. tehdy, pokud mluvčí není schopen nebo odmítá-li nějakou osobu nebo okolnost explicitně identifikovat (*no, tamta, však víš která; až to všechno budu mít s krku*). Tyto rysy kontextu může tedy mluvčí měnit podle své vůle a vytvářet tak kontext nový, s nímž se musí adresát vyrovnat.

1.2. Za změnu a vytváření nového kontextu je nutno považovat i reprodukování cizích výpovědí. Do komunikátu totiž vstupuje jak kontext původní výpovědi, která je reprodukována, tak kontext aktuální, přičemž tyto dva kontexty v reprodukující výpovědi zpravidla koincidují, avšak jejich odlišnost je možné ukázat. Jak známo, existují zde tři základní možnosti: přímá, nepřímá a polopřímá řeč, resp. ještě tzv. nevlastní přímá řeč. (Polopřímá a nevlastní přímá řeč se z hlediska reprodukování často překrývají s přímou řečí, jejich rozlišování je spíše věcí narativní techniky.) V různých případech reprodukování má vztah mezi uvedenými dvěma (nebo i více) kontexty různou povahu a jiná je i reference deiktických výrazů.

2. V přímé řeči, kdy mluvčí mluvčí *já* reprodukuje promluvu jiné osoby jako přímý citát, mohou mít užité indexy a deiktické výrazy dvojí lokalizaci, a to jednak lokalizaci aktuálního mluvčího, jednak lokalizaci mluvčího citovaného, tj. základní deiktické rysy kontextu se zdvojují. V př. (9)

(9) (Teď a tady ti) *říkám, že Marie říká: „Já jsem teď tady.“*

Lze rozlišit $já_i$, ty_p , ted'_i , $tady_i$ = v okamžiku aktuální promluvy (Kontext 2) a zároveň $já_j$ = Marie, Adr. = $já/Adr_k$, ted'_j , $tady_j$ = v okamžiku Mariiny promluvy (Kontext 1). Časoprostorová lokalizace v reprodukující i reprodukované promluvě pokaždé odkazuje k jinému místu a okamžiku (tato diference plyne již ze samého faktu reprodukování), $já$ vždy k jinému mluvčímu, přičemž v případě reprodukující promluvy je $já_j$ objektem (neúčastníkem) komunikační výměny. Protože v reprodukované promluvě není identifikován adresát, může jít jak o reprodukujícího mluvčího, tak o adresáta zcela jiného. Jediným nezdvojeným deiktickým prvkem je adresát reprodukované výpovědi ty_p , protože je součástí pouze Kontextu 2. Pokud sloveso v reprodukující větě bude v minulém čase (*řekla*), přinese to explicitní informaci, že ted'_j časově předchází ted'_i . Při užití přezenta tato informace explicitní není, protože může jít jak o okamžik bezprostředně předcházející (srov. výše odst. 1.), tak i o zpřítomňující vyprávěcí užití slovesného času.

Složitější vztahy se objevují v reprodukcích typu (10):

(10) Josef říká Karlovi: „*Tak já jsem osel a ničemu nerozumím. Tak proč chceš, abych s tebou spolupracoval?*“

Věty, které Josef pronáší, jsou evidentně reprodukcí (možná ne zcela doslovnou) předcházejících vět Karlových, tj. např. *Jsi osel a ničemu nerozumíš. Ale mohl bys do toho projektu jít se mnou.* Tyto časově předcházející věty představují Kontext 1, v němž je (neverbalizované) $tady_i$ a ted'_p ty_i (= Josef), reprezentované tvary 2. os. sg., a $já_i$ (= Karel), reprezentované instr. sg. *mnou*. Josefova reprodukcí výpověď představuje Kontext 2: Rovněž neverbalizované $tady_j$ a ted'_j , o nichž víme pouze to, že $tady_i$ může, ale nemusí být totožné s $tady_j$, zatímco ted'_i před ted'_j časově předchází. Dále je zde $já_j$ (= Josef = ty_i), reprezentované indexem a tvary 1. os. sg., a ty_j (= Karel = $já_i$), reprezentované tvarem 2. os. sg. a instr. sg. *s tebou*. Výměna ty a $já$ je v podstatě symetrická, a to i co do vyjadřovacích prostředků, rozdíl mezi Kontextem 1 a 2 je v časoprostorové lokalizaci.

Výpověď (11) obsahuje další vrstvu reprodukce:

- (11) (Ted' a tady ti říkám) *Takže ty jsi osel a ničemu nerozumíš, ale on přesto chce s tebou spolupracovat?*

V reprodukcí Kontextu 3 je v (11) neverbalizované $tady_p$ ted'_p $já_p$ verbalizované ty_i a on_p přičemž v tomto kontextu je zahrnut reprodukcí Kontext 2, v němž je neverbalizované tam_p $tehdy_j$ (časově předcházející ted'_i), verbalizované $ty_j = já_k$ a $on_j = on_k$ („Říkal_k, že jsem_k osel a ničemu nerozumím_k, ale že přesto chce_k se mnou_k spolupracovat.“). Kontext 2 je však sám reprodukcí Kontextu 1 (původní výpovědi *Jsi osel a ničemu nerozumíš, ale přesto chci s tebou spolupracovat*), v níž je opět neverbalizované $tam_i = tam_j$ a $tehdy_i = tehdy_j$ a verbalizované $ty_i = já_k = ty_j$ a rovněž verbalizované $já_i = on_k = on_j$. V daném případě je mezi kontexty 3 - 1 vztah zpětné inkluze. Přesuny mezi rolemi mluvčího, adresáta a objektu promluvy ilustrují posuny deiktického centra. Další kombinace vícenásobných reprodukcí jsou samozřejmě možné, srov.

- (12) (Ted' a tady ti) říkám_p že spolu dobře nevycházíme_{ijr} Jsem_i osel, ničemu nerozumím_p přesto ale chce_p abych_i s ním_j spolupracoval.

V př. (12) může 1. os. pl. zahrnovat buďto ty_i a $já_p$, tedy mluvčího a adresáta v Kontextu 2, nebo mluvčího $já_i$ a objekt řeči on_j , který patří do reprodukcí výpovědi a Kontextu 1. Kontext 1 navíc obsahuje neverbalizované složky $tehdy_j$ a tam_j .

Naopak pokud mluvčí $já$ začleňuje reprodukcí promluvu do své vlastní promluvy, vztahuje se $tady$ a ted' k tomuto jedinému mluvčímu:

- (13) (Ted' a tady ti) říkám, že Marie_i říká, že je_i ted' tady_i.

Čas a místo promluvy mluvčího, jehož řeč je takto reprodukována, se podřizuje jediné časoprostorové orientaci, totiž orientaci reprodukcího mluvčího. (Situace je představitelná např. při tlumočení.) Mluvčí původní promluvy $já$ (= Marie) se mění na 3. osobu, tj. v daném okamžiku v neúčastníka komunikace, její refe-

rent je zdvojen. Pokud změníme reprodukující sloveso na préteritum *řekla*, může jít buďto o výpověď bezprostředně předcházející, nebo i o delší časovou prodlevu. V obou případech dojde k posunu (rozšíření) extenze indexů *tady* a *ted'*.

V případech, kdy je časoprostorová lokalizace reprodukujícího a reprodukovatelného mluvčího explicitně odlišena (užité deiktické výrazy jsou tomu přizpůsobeny), dochází v Kontextu 2 opět pouze ke zdvojování poukazu k reprodukovatelnému mluvčímu (*Marie – byla*).

(14) (Ted' a tady ti říkám, že) *Marie řekla, že byla tehdy/v tu chvíli tam.*

I v těchto případech však kontextové posuny závisí na komunikační intenci mluvčího.

3. V těchto poznámkách jsme se zaměřili na fungování elementárních (interlokutorských) deiktických výrazů v reprodukováných výpovědích. Protože referenční výrazů je závislá na kontextu, ukázalo se, že posuny v jejich referenci jsou výsledkem koincidence více než jednoho kontextu. Na vytváření kontextu se podílejí jak faktory objektivní, tak komunikační záměr mluvčího, zejména pokud jde o identifikaci adresáta. (Reprodukování samo potenciálně obsahuje posun role adresáta do role mluvčího, pokud mluvčí nereprodukuje sám sebe.) Kontextové posuny v přímé řeči jsou zřetelné, v řeči nepřímé se objevuje referenční víceznačnost. Nevěnovali jsme se zde podrobněji posunům časovým a lokálním ani výrazům, které se na základní indexy váží, tj. těm se sémantikou konvenčně označovanou jako posesivní: *můj, tvůj, náš, váš*, které na rozdíl od *jeho* atd. a *svůj* mají rovněž statut indexů. Zde zůstává otevřený prostor pro další zkoumání.

LITERATURA

- BAUER, J. – GREPL, M. (1972): Skladba spisovné češtiny. Praha : SPN
- FREGE, G. (1973): Ausführungen über Sinn und Bedeutung. Schriften zur Logik, s. 27–36. Berlin: Akademie Verlag
- HIRSCHOVÁ, M. (2006): Pragmatika v češtině. Olomouc : Vydavatelství UP
- KAMP, H., untitled, <http://www.ims.uni-stuttgart.de/~hans/hpl-drt.pdf>, 256 stran, 9.2.2005
- KAPLAN, D. (1989): Demonstratives. In: Almog, J., Wettstein, H., Perry, J. (eds.): Themes from Kaplan, s. 481–563. New York : OUP
- KAPLAN, D. (1991): On the logic of demonstratives. In: Davis, S. (ed.): Pragmatics. A Reader, s. 137–145. New York and Oxford : OUP
- LARSON, R. – SEGAL, G. (1995): Knowledge of Meaning. Cambridge, Mass., London : The MIT Press
- NUNBERG, G. (1993): Indexicality and Deixis. Linguistics and Philosophy 16, 1.
- NUNBERG, G. (2002): Descriptive Indexicals and Indexical Descriptions. In: Reimer, M. – Bezuidenhout, A. (eds.): Descriptions and Beyond. Oxford UK : OUP
- PERRY, J. (1991): Frege on demonstratives. In: Davis, S. (ed.): Pragmatics. A Reader, s. 146–159. New York and Oxford : OUP
- RECANATI, F. (1993): Direct Reference. From Language to Thought. Oxford, UK : Blackwell
- RECANATI, F. (2007): Indexicality, context and pretence: A speech-act theoretic account. In: Burton-Roberts, N. (ed.): Pragmatics. Houndmills, Hampshire : Palgrave Macmillan

WETTSTEIN, H.K. (1991): How to bridge the gap between meaning and reference. In: Davis, S. (ed.): Pragmatics. A Reader, s. 160–173. New York and Oxford : OUP

DEICTIC EXPRESSIONS IN THE REPORTED SPEECH

The article deals with indexicals, i.e. expressions whose semantic value depends on the context of an utterance. It concentrates on the essential items among them, namely *já*, *ty*, *zde* and *ted'* (even though those “pure“ indexicals can also be used demonstratively or descriptively). It is the context which determines the reference of indexicals but not all the context features are on the same level. The time and place of the utterance in question as well as the person of the speaker are fixed as objective facts. On the other hand, the identification of the addressee and the demonstrata (referents of demonstratives) depend on the speaker’s intention which means that the speaker can change them up to his/her will and, as a result of such a decision, create a new context. One of the most frequent instances of a context change are direct or indirect speech reports. The article shows the context shifts of particular utterances and reference shifts of indexicals in reported speech.

Milada Hirschová
Katedra českého jazyka FP TU Liberec
Sokolská 8
CZ-466 01 Liberec
e-mail: Milada.Hirschova@seznam.cz